

सुद्धा घटक राष्ट्राच्या प्रगतीस मारक ठरत आहेत. त्यामुळे आजच्या २१ व्या शतकात जागतिकीकरण उदारीकरणाच्या देशामुळे आर्थिक हितसंबंधाना महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. अशा या जागतिक नवीन अर्थव्यवस्थेत पारंपारिक राष्ट्रीय सत्तेचे घटक कुचकामी ठरून नवीन विज्ञान, तंत्रज्ञान, औद्योगिक प्रगती आणि नेतृत्व या तत्वांना महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

★ स्वयंअध्ययन प्रश्न १.

एका वाक्यात उत्तरे लिहा ?

- १) आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा वास्तववादी दृष्टिकोनाचा पुरस्कार कुणी केला ?
- २) राष्ट्रीय सत्तेचे अस्थायी घटक कोणते ?
- ३) राष्ट्रीय सत्तेचे स्थायी घटक म्हणजे काय ?
- ४) सोव्हियट रशियामध्ये कोणती विचारप्रणाली प्रभावी होती.
- ५) 'भारत हा पृथ्वीवरील मोठा नैसर्गिक किल्ला आहे' असे कुणी म्हटले आहे.

३.२.२ सत्ता संतुलन (Balance of Power):

आंतरराष्ट्रीय राजकारणात प्रत्येक राष्ट्र आपली सत्ता वाढविण्याचा आणि त्याद्वारे आपले हितसंबंध जोपासण्यासाठी प्रयत्नशील असते. आपल्या राष्ट्रीय हितसंबंधाच्या रक्षणासाठी जास्तीत जास्त सत्ता संपादन करण्याचा आणि आवश्यकतेनुसार त्या सत्तेचा वापर करण्याचा प्रयत्न करीत असते. त्यावेळी आंतरराष्ट्रीय राजकारणाला सत्ता संघर्षाचे किंवा सत्तास्पर्धेचे स्वरूप प्राप्त होते. युद्ध किंवा युद्धासारखे प्रसंग निर्माण होतात. त्यावेळी राष्ट्रीय सत्ता किंवा सामर्थ्यावर नियंत्रण ठेवणे, त्याला मर्यादा घालणे आवश्यक असते. सत्तेच्या अनियंत्रित वापरातून आंतरराष्ट्रीय राजकारणात असुरक्षितता, शस्त्रास्त्र स्पर्धा, परस्पर अविश्वास वाढतो. आणि त्यातून आंतरराष्ट्रीय शांतता व सार्वभौमत्व धोक्यात येते. त्यामुळे राष्ट्रीय सत्तेवर नियंत्रण ठेवून त्या सत्तेचा वापर राष्ट्राच्या विधायक कार्यासाठी करता यावा, यासाठी सत्ता समतोलाचा वापर होत आला. आंतरराष्ट्रीय शांतता व सुरक्षितता साध्य करण्याचा मार्ग म्हणून 'सत्ता समतोल' या संकल्पनेचा उदय झाला.

सत्ता संतुलन किंवा सत्ता समतोल ही आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील सर्वात जुनी संकल्पना आहे. सत्ता व्यवस्थापनाचे व सत्तासंघर्षावर नियंत्रणाचे साधन म्हणून पुर्वीच्या काळापासून अनेक राष्ट्रे सत्ता संतुलन मार्गाचा वापर करीत होती. १६४८ च्या वेस्टफेलिया करारात युरोपच्या जागतिक राजकारणातील शांतता व स्थिरता निर्माण करण्यासाठी एक व्यापक व्यवस्था बनवण्यात आली. त्यामध्ये 'सत्ता संतुलन' ही संकल्पना महत्वाची होती. १६४८ ते १८१५ पर्यंत युरोपीय राष्ट्रातील सत्ता संतुलनाचा महत्वाचा कालखंड मानला जातो. त्यानंतर सन १८१५ च्या व्हीएन्ना करारानुसार सत्तासमतोलाची नवीन व्यवस्था करण्यात आली. या सत्ता संतुलनाच्या नव्या व्यवस्थेमध्ये अधिमान्यता आणि जैसे थे परिस्थिती टिकवणे यावर भर देण्यात आला होता. पुढे १९ व्या शतकात युरोपीय राष्ट्रांपुढे मर्यादित असणारे सत्ता संतुलनाचे तत्व जगभर पसरले. आणि प्रत्येक राष्ट्र राज्याला सत्तासंतुलनाची गरज भासली. त्यावेळेपासून ते आजपर्यंत अनेक राष्ट्रांनी उदा. इंग्लंड, फ्रान्स, रशिया,

अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, चीन, भारत इत्यादी राष्ट्रांनी आपापसात करार करून जागतिक 'सत्ता समतोलाची' नवी व्यवस्था निर्माण केल्याचे दिसून येते.

१) सत्ता समतोलाची व्याख्या

- १) पामर आणि पर्किन्स: सत्ता समतोल अशी प्रक्रिया आहे कि परस्पर विरोधाची अशी एक प्रक्रिया निर्माण केली जाते कि ज्यामुळे कोणत्याही विशिष्ट राष्ट्राला किंवा राष्ट्राच्या गटाला इतरांच्या तुलनेत शक्तीशाली बनवण्यापासून परावृत्त केले जाते.
- २) जॉर्ज श्वेत्झर्नबर्जर: यांच्या मते 'आंतरराष्ट्रीय संबंध स्थिर ठेवणे म्हणजे सत्ता संतुलन' होय.
- ३) हार्टमन: यांच्या मते सत्ता संतुलन म्हणजे गट-प्रतिगट निर्मितीची एक शृंखला तयार करणे की ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात स्थिरता निर्माण होवून युद्धाचा धोका टाळणे होय.
- ४) प्रो सिडनी फाय: सत्ता समतोल म्हणजे सत्तेचा असा न्याय समतोल कि ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय समुदयातील एखाद्या राष्ट्राला शक्तीशाली बनून इतरांवर आपली इच्छा लादण्यापासून परावृत्त करणे होय.
- ५) क्विन्सी राईट: सत्ता संतुलन अशी व्यवस्था की जी प्रत्येक राष्ट्राला जाणीव करून देते की आपण दुसऱ्यावर आक्रमण करण्याचा प्रयत्न केल्यास इतर राष्ट्रे त्याचे समर्थपणे प्रतिकार करतील.

२) सत्ता संतुलन/ सत्ता समतोलाची वैशिष्ट्ये

१) सत्तेचे समान वाटप : सत्ता संतुलाची संकल्पना 'सत्तेचे समान वाटप' या तत्वावर आधारित आहे. जागतिक पातळीवर जेव्हा सत्तेचा समतोल ढासळतो तेव्हा संघर्षास सुरुवात होते आणि त्याचे रूपांतर युद्धात होते. आणि सत्ता संतुलन संपुष्टात येते. तेव्हा सत्ता समतोलाची व्यवस्था यशस्वी होण्यासाठी 'सत्ता समतोलकाची' आवश्यकता असते. आणि सत्तेचे समान वाटप होणे आवश्यक असते.

२) मानव निर्मित सत्ता संतुलन : आंतरराष्ट्रीय राजकारणात सत्ता संतुलन आपोआप निर्माण होत नाही किंवा ती दैवी देणगी नाही. तर ती मानवाच्या विकासासाठी, सुरक्षिततेसाठी आणि जागतिक शांततेसाठी जाणीवपूर्वक निर्माण केलेली संकल्पना आहे. सत्तासंतुलनासाठी राष्ट्रांना जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावे लागतात. जागतिक असमतोल थांबवण्यासाठी राष्ट्रांना त्वरीत प्रयत्न करावे लागतात. थोडक्यात 'सत्ता संतुलन' मानव निर्मिती संकल्पना आहे.

३) स्थितीवादी व्यवस्था : सत्ता समतोल ही संकल्पना किंवा व्यवस्था समान सत्तेचे वाटप आणि मानवनिर्मित असली तरी ही व्यवस्था आंतरराष्ट्रीय राजकारणात 'जैसे थे स्थिती' किंवा 'स्थितीवादी व्यवस्था' टिकवण्याचा प्रयत्न करते. म्हणजे आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील त्या त्या वेळची परिस्थिती आहे ती टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न सत्ता संतुलनातून होत असतो. तात्काळीक परिस्थिती टिकवून ठेवण्यास व बदल घडवून आणण्यास प्रतिकूल अशी त्यांची भूमिका असते. आणि

त्यांना इतर प्रभावी राष्ट्रे पाठींबा देत असतात. उदा. इंग्लंडचा पहिल्या महायुद्धापूर्वीचा सत्ता समतोल तर अमेरिकेचा द्वितीय महायुद्धानंतरचा पश्चिम आशियातील सत्ता समतोल.

४) **सत्ता संतुलनाचे अस्तित्व कठीण** : ज्यावेळी आंतरराष्ट्रीय राजकारणात सत्तेचा समतोल ठासळतो, त्यावेळी बड्या राष्ट्राकडून सत्ता संतुलनाची प्रक्रिया सुरू होते पण खऱ्या स्वरूपाच्या सत्ता समतोलाची निर्मिती अवघड आहे. कारण जागतिक स्तरावर प्रत्येक राष्ट्रात सत्तेचे समान वाटप करणे अवघड आहे आणि बडी राष्ट्रे सत्ता समतोलाच्या नावाखाली स्वतःच्या राष्ट्राचे सामर्थ्य वाढविण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. त्यामध्ये प्रत्येक राष्ट्राचे हितसंबंध गुंतलेले असतात. त्यामुळे आजपर्यंतचा जागतिक राजकारणाचा इतिहास पाहिला असता सत्ता संतुलनाचे अस्तित्व कठीण आहे.

५) **मोठ्या राष्ट्रांची रणनीती** : सत्ता-समतोलाची प्रक्रिया ही मोठ्या राष्ट्रांचा खेळ किंवा रणनीती म्हणूनच ओळखला जातो. या खेळात मोठी राष्ट्रेच महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडीत असतात. त्यांच्या दुहेरी भूमिका असतात. बडी राष्ट्रे एका बाजूने आंतरराष्ट्रीय शांतता स्थैर्य प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न म्हणून 'सत्ता समतोल' करण्याचा प्रयत्न करतात. तर दुसऱ्या बाजूला सत्ता समतोलाच्या माध्यमातून आपले राष्ट्रीय हितसंबंध जोपासण्याचा प्रयत्न करतो. त्यामुळे सत्ता समतोल प्रक्रियेत 'बड्या राष्ट्रांच्या भूमिका' महत्त्वाच्या असतात आणि छोटी राष्ट्रे प्रेक्षकाची भूमिका वटविण्याचे कार्य करीत असतात. थोडक्यात बडी राष्ट्रे सत्तासमतोलाचा जास्तीत जास्त वापर करीत असतात.

६) **संदिग्ध भूमिका** : आंतरराष्ट्रीय राजकारणामध्ये सत्ता-समतोलाची भूमिका परस्पर विरोधी व संदिग्ध स्वरूपाची दिसते. जागतिक शांतता, सुव्यवस्था आणि सार्वभौमत्वाचे रक्षण करणे, हे सत्ता संतुलनाचे प्राथमिक उद्दिष्ट मानले जाते. त्यासाठी सत्ता समतोलाचा केलेला प्रयोग यशस्वीही होतो. पण काही वेळा आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील तणाव वाढविण्याचा प्रयत्न करणे, आणि युद्धास अनुकूल परिस्थिती निर्माण हे देखील सत्तासंतुलनाचे उद्दिष्ट असते. यामुळे सत्ता संतुलनाची भूमिका संदिग्ध वाटते.

७) **सत्ता संतुलनाचा व्यक्तीनिष्ठ व वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन** : आंतरराष्ट्रीय राजकारणात सत्तासंतुलन व्यक्तीनिष्ठ व वस्तुनिष्ठ दृष्टीकोनातून पाहता येते. सत्तासंतुलना संबंधीचा इतिहास पाहिला असता असे दिसते की एक राष्ट्र म्हणून सत्ता समतोलात वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनातून शांतता व सुव्यवस्था अपेक्षित असते. दोन राष्ट्रे परस्परात सत्ता-समतोल साध्य करण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. पण दुसऱ्या बाजूला राष्ट्रीय नेते मात्र या दृष्टीकोनाकडे व्यक्तीनिष्ठ दृष्टिकोनातून पाहतात. त्यामध्ये स्वतःचा हितसंबंध, अतिरेकी राजकिय महत्त्वाकांक्षा, आणि जागतिक नेतृत्वाची हाव यामुळे सत्ता समतोलाचा सामान्य हेतू बाजूला होवून जागतिक राजकारणात असंतुलन दिसून येतो. त्यामुळे सत्ता संतुलन हे व्यक्तीनिष्ठ व वस्तुनिष्ठ असते.

८) **सध्याकालीन परिस्थितीत सत्ता संतुलन कालबाह्य** : कांही राजकिय विचारवंतांच्या मते सध्याच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या दृष्टिने सत्ता संतुलनाची व्यवस्था कालबाह्य झाली आहे. राष्ट्रांमध्ये निर्मितीमुळे कोणत्याही राष्ट्राला युद्धांची आवश्यकता वाटत नाही. प्रत्येक राष्ट्राने देशाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासावर भर दिल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर हे देश शांततेचा पुरस्कार करताना दिसतात. त्यामुळे सत्ता समतोल गरजेचा वाटत नाही. विचारवंतांच्या मते

सत्तासंतुलन युरोपातील राज्यव्यस्थेपुरते मर्यादित होते तोपर्यंत ठिक आहे. पण राष्ट्रराज्याच्या विकासांमुळे विश्वराज्याच्या संकल्पनेमुळे सत्ता संतुलन कालबाह्य झाले आहे.

३) सत्तासमतोलाचा प्रकार

१) सामान्य किंवा सर्वसाधारण सत्ता समतोल : सामान्य किंवा सर्वसाधारण समतोल म्हणजे दोन परस्पर विरोधी राष्ट्रातील किंवा त्यांच्या गटातील सत्तेचा समतोल होय. दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिका आणि सोव्हिएत रशिया दरम्यान शीतयुद्धाच्या राजकारणातर्गत जो सत्ता समतोल निर्माण झाला तो सामान्य समतोलाचा प्रकार होय. सामान्य सत्ता समतोलात दोन परस्पर विरोधी शक्तीशाली राष्ट्रे किंवा त्यांचे गट परस्परावर प्रभाव पाडण्याचा आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे नियंत्रण करण्याचा प्रयत्न असतो. हा सत्ता समतोल द्विध्रुवी स्वरूपाचा असतो.

२) बहुविध किंवा अनेकविध सत्ता संतुलन : बहुविध किंवा अनेकविध सत्तासमतोल म्हणजे अनेक राष्ट्रांनी सहभागी होवून निर्माण केलेला सत्ता समतोल होय. बहुविध सत्ता समतोलात परस्पर विरोधी गटात अनेक राष्ट्रे सहभागी असतात. त्यामध्ये कांही सामर्थ्यशाली व कांही राष्ट्रे दुर्बल असतात. अशा प्रकारचा समतोल शीतयुद्धाच्या काळात अमेरिका रशिया आणि त्यांना पर्यायी असा अलिप्ततावादी गट आणि चीन व जपान यांच्यातील समतोल दिसून येतो.

३) लवचिक सत्ता समतोल : लवचिक सत्तासमतोल म्हणजे सहजासहजी बदलणारा सत्ता समतोल होय. आंतरराष्ट्रीय राष्ट्रे ज्यावेळी बदलत्या परिस्थितीनुसार आपल्या हितसंबंधांना सुसंगत अशी भूमिका घेवून समतोल रक्षणाचा प्रयत्न होतो, त्यावेळी लवचिक सत्ता समतोल घडतो. या सत्ता समतोलात विचारप्रणालीपेक्षा हितसंबंधांना अधिक महत्त्व असते. त्यांचे हितसंबंध कायमस्वरूपी शत्रू किंवा मित्रत्वाचे नसतात. त्यामध्ये बदल होवून युती प्रतिभूती तयार होत असतात. त्यामुळे सहजासहजी बदल होत असतात. उदा. अमेरिका-चीन ही दोन राष्ट्रे परस्परविरोधी विचारसरणीचे असताना देखील सत्ता समतोल राखण्यासाठी एकत्र येताना दिसतात.

४) परीदृढ सत्ता समतोल : आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील परीदृढ सत्ता समतोल म्हणजे जेव्हा दोन परस्परविरोधी राष्ट्रे आपल्या भूमिकेवर ठाम असतात. आणि त्यांच्या भूमिकेत सहजासहजी बदल होत नाहीत असे. सत्तासमतोल होय. उदा. भारत-पाकिस्तान, इस्त्राईल-पॅलेस्टाईन, अमेरिका-रशिया यांच्यातील सत्ता समतोल परीदृढ स्वरूपाचा आहे. प्रत्येक राष्ट्र आपल्या भूमिकेबाबत ठाम असते.

५) भौगोलिक सत्ता समतोल : भौगोलिक सत्ता समतोल म्हणजे प्रदेशाप्रदेशातील सत्तेचा समतोल होय. भौगोलिक सत्ता समतोलाचे स्थानिक, विभागीय आणि वैश्विक असे तीन प्रकार पडतात. स्थानिक सत्ता समतोल म्हणजे जेव्हा दोन शेजारील राष्ट्रे परस्परांची सत्ता नियंत्रीत करण्याचा प्रयत्न करतात. तेव्हा जो सत्ता समतोल होतो. त्याला स्थानिक सत्ता समतोल म्हटले जाते. जेव्हा विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रात किंवा उपखंडात सत्ता समतोलाचा प्रयत्न होतो तेव्हा त्याला विभागीय सत्ता समतोल म्हणून ओळखले जाते. आणि संपूर्ण जगाचा विचार करून किंवा आंतरराष्ट्रीय समुदायातील बहुतांश राष्ट्रांचा जेव्हा सत्ता समतोलाचा प्रयत्न असतो. त्याला वैश्विक सत्ता समतोल असे म्हणतात. उदा. अनुक्रमे भारत-पाकिस्तान, भारत-चीन, जपान-इराक आणि इंग्लंड, फ्रान्स रशिया यांच्यातील सत्ता समतोल होय.

४) सत्ता समतोलाचे मार्ग किंवा तंत्र

१) युती-प्रतियुतीची निर्मिती : सत्ता संतुलन स्थापन करण्याच्या मार्गातील पहिले तंत्र म्हणजे एखाद्या राष्ट्राने दुसऱ्या राष्ट्राशी जवळीक करून, आपल्या हितसंबंधाचा विचार करून आपाससात युती करतात. व आपल्या राष्ट्राच्या सैनिकी आणि भौतिक शक्तीत वाढ करण्याचा प्रयत्न करीत असतात. अशाच प्रकारे दुसरी राष्ट्रे त्यांच्या विरोधात एकत्र येवून युती करतात. आणि आंतरराष्ट्रीय सत्ता समतोल साध्य केला जातो. म्हणजेच कांही युती या आक्रमक भूमिकेतून होतात. त्याला प्रतिउत्तर म्हणून कांही राष्ट्रे बचावात्मक युती निर्माण करतात. युती-व-प्रतियुतीची निर्मिती करून सत्तासमतोल साध्य केला जातो. या युतीमध्ये आक्रमक आणि संरक्षणात्मक स्वरूपाच्या भूमिका असतात.

२) मोबदला : सत्तासमतोल राखण्यासाठी भरपाईच्या किंवा मोबदलाच्या मार्गाने वाटणी करून सत्ता समतोल टिकवला जातो. युद्धात पराभूत झालेल्या राष्ट्राच्या ताब्यातील काही भूप्रदेश विजयी राष्ट्रे वाटून घेतात. यामुळे पराभूत राष्ट्राचे खर्चीकरण होत. अशा प्रकारच्या सत्ता समतोलाचा वापर १८ व्या व १९ व्या शतकात युरोपीय राष्ट्रे करीत होती. मोबदला किंवा भरपाई याचा अर्थच असा होता कि सत्ता संतुलनाच्या माध्यमातून आक्रमक राष्ट्राच्या सत्तेवर मर्यादा घालणे किंवा दुर्बल बनविणे होता. मोबदला हा सत्ता संतुलनाचा युना मार्ग आहे.

३) हस्तक्षेप आणि तटस्थता : हस्तक्षेप हे आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील सत्ता संतुलन राखण्यासाठी उपयोगात आणले जाणारे आणखी एक साधन आहे. हस्तक्षेप म्हणजे एका राष्ट्राने दुसऱ्या राष्ट्राच्या अंतर्गत राज्यकारभारात किंवा व्यवहारात केलेला हस्तक्षेप होय. अशा प्रकारचा हस्तक्षेप मोठी राष्ट्रे लहान राष्ट्रांच्या अंतर्गत आणि बहिर्गत प्रश्नात हस्तक्षेप करीत असतात. कारण बड्या राष्ट्रांना असे वाटते की एखाद्या विभागातील राष्ट्रीय हितसंबंधामुळे जागतिक शांतता धोक्यात येण्याची शक्यता आहे असा समज होतो तेव्हा बडी राष्ट्रे त्यांच्या अंतर्गत व्यवहारात हस्तक्षेप करतात. उदा. भारत-पाक संबन्धातील काश्मीर प्रश्नाबाबत अमेरिका व चीन पाकिस्तानच्या अंतर्गत व्यवहारात हस्तक्षेप करीत असतात. तर सत्ता संतुलनाचा दुसरा मार्ग म्हणजे तटस्थ राहणे होय. दोन राष्ट्रांमध्ये संघर्ष सुरू असतो. त्यावेळी त्या राष्ट्रांमध्ये पस्पर वाटाघाटीने संघर्ष निवारण्याचा प्रयत्न सुरू असतो. त्यावेळी शेजारील राष्ट्रे तटस्थ राहून निर्माण होणाऱ्या सत्ता समतोलाला पाठींबा देतात.

४) शस्त्रीकरण आणि निशस्त्रीकरण : सत्ता समतोलासाठी शस्त्रीकरण आणि निःशस्त्रीकरणाचा वापर केला जातो. प्रत्येक राष्ट्र आपल्या हितसंबंधाच्या सुरक्षिततेसाठी शस्त्रास्त्रे निर्माण करीत असतो तसेच तो बाळगत असतो. लष्करी सामर्थ्य वाढवून राष्ट्रीय सत्ता मजबूत करण्याचा प्रयत्न करीत असतो. त्यातून प्रत्येक राष्ट्राला लष्करी सामर्थ्याचे शस्त्रीकरण होवून शस्त्रास्त्र स्पर्धेचा 'समतोल साधला जातो' तो सुद्धा शस्त्रीकरणाचा सत्ता समतोल म्हटला जातो. याउलट आंतरराष्ट्रीय राजकारणात शस्त्रास्त्रस्पर्धेला इतका ऊत येतो कि शेजारील राष्ट्रांना स्वतःच्या सार्वभौमत्वाची व शांततेची भीती वाटायला लागते. त्यावेळी निशस्त्रीकरण करणे आवश्यक ठरते. म्हणून सत्ता

समतोलासाठी निशस्त्रीकरण उपयोगी ठरते. शस्त्रीकरण आणि निशस्त्रीकरण हे दोन्ही घटक सत्ता संतुलनाला पुरक आहेत.

५) **फोडा आणि राज्य करा :** सत्ता समतोल साधण्याचा आणखी एक मार्ग म्हणजे फोडा आणि राज्य करा. कोणतेही राष्ट्र किंवा त्यांचा गट अधिक सामर्थ्यशाली होणार असेल व त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय शांतता किंवा इतर राष्ट्रांची सुरक्षितता धोक्यात येत असेल तर त्या राष्ट्रात फुट पाडून विभाजन केले जाते. आणि तेथे आपले हितचिंतक असणारे नेतृत्व किंवा राज्यकर्ते सत्तेवर बसवले जातात आणि सत्ता समतोल घडवून आणला जातो. उदा. अमेरिकेने अरब राष्ट्रे इराक, इराण कुवैत बाबतीत हेच धोरण स्विकारले होते.

६) **आघात प्रतिबंधक राज्याची निर्मिती :** आंतरराष्ट्रीय राजकारणात जेव्हा संघर्ष निर्माण होतो. युद्धसदृश्य परिस्थिती निर्माण होते. त्यावेळी दोन शक्तीशाली राष्ट्रे एखाद्या लहान राष्ट्राची संतुलन राखण्यासाठी निर्मिती करतात. त्यांनाच आघात प्रतिबंधक राष्ट्रे असे संबोधले जाते. ही लहान राष्ट्रे दोन्ही शक्तीशाली राष्ट्रांना आक्रमण करण्यापासून रोखत असतात. तसेच त्या लहान राष्ट्रावर शक्तीशाली राष्ट्रे आक्रमण करत नाहीत. उलट ते सुरक्षित राहावे यासाठी दोन्ही राष्ट्रे प्रयत्न करीत असतात. उदा. भारत-चीन संबंधातील तिबेट राज्य मध्यगत राष्ट्रे दोन मोठ्या राष्ट्रांना एकमेकापासून दूर ठेवण्याची तसेच त्या दोन राष्ट्रांमध्ये प्रत्यक्ष संघर्ष होणार नाही याची काळजी घेतात.

अशाप्रकारे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात सत्ता संतुलन निर्माण करण्यासाठी आणि ते कायम टिकण्यासाठी वरील सर्व प्रकारच्या मार्गांचा आणि तंत्राचा अवलंब केला जातो.

★ स्वयंअध्ययन प्रश्न २

- १) वेस्टफेलीया करार केंव्हा करण्यात आला?
- २) कोणत्या तत्वावर सत्ता संतुलन ही संकल्पना आधारीत आहे?
- ३) सत्ता संतुलन ही संकल्पना कशी निर्मित आहे?
- ४) सत्ता संतुलनाचे दोन वैशिष्टे सांगा?
- ५) सत्ता संतुलनाचे दोन मार्ग सांगा?

३.२.३ सामुहिक सुरक्षितता (Collective Security)

आंतरराष्ट्रीय शांतता, सुरक्षितता आणि सत्ता नियंत्रीत करण्याचा सर्वोत्तम मार्ग किंवा साधन म्हणजे 'सामुहिक सुरक्षितता' होय. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात सत्तेच्या व्यवस्थापनाचा 'सामुहिक सुरक्षितता' हा सर्वात जास्त आशादायक साधन मानले जाते. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात शांतता, सुरक्षितता, राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आणि सार्वभौमत्वाचे संरक्षण करणे हे प्रत्येक राष्ट्राचे प्रथम उद्दिष्ट असते. त्या दृष्टीकोनातून जगातील प्रत्येक राष्ट्रे त्या दृष्टीने परराष्ट्र धोरणाची आखणी करीत असतात. पहिले महायुद्ध आणि दुसरे महायुद्ध ही विसाव्या शतकातील दोन जागतिक महायुद्धे होय. या महायुद्धामुळे जी आर्थिक, मानवीय, पर्यावरणीय आणि राजकीय हानी झाली. त्याचा परिणाम आजसुद्धा जपानसारखी राष्ट्रे भोगत आहेत. युद्धाची दाहकता आजही मानवाच्या चांगलीच लक्षात